

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅ ՍՈՑԻՕԼՈԳ

«Փիլիսոփայական մտքի ընդհանուր էվոլյուցիայի ուրուագիծը» մեր յօդուածում ¹⁾ մենք ծանօթացրինք իդեալիստական և մատերեալիստական ուղղութիւնների հետ և կանգ առանք վերջին շկոյայի ամենախոշոր ներկայացուցիչ Սպենսերի վրայ:

Սպենսերի ոտքերի վրայ դրեց իրականութիւնը, որ իդեալիզմը դրել էր գլխիվայր: Տասնիններորդ դարի մեծ փիլիսոփան եղաւ իր դարի հաւատարիմ թարգմանը: Փիլիսոփայութիւնը ստացաւ նրա օրով իր իսկական նշանակութիւնը և որոշումը: Կապել, ընդհանրացնել իրողութիւնները, ձուլել, ամբողջացնել բոլոր գիտութիւնների տուած արդիւնքները, ընդթեան այլազան երևոյթներից ստեղծագործել մի ներդաշնակ սիստեմ, համայնապարփակ մի ամբողջութիւն—ահա ճշմարիտ փիլիսոփայի դերը:

Եւ այդ նպատակին հետամտեց Սպենսեր վաթսուն տարուայ իր փիլիսոփայական գործունէութեան ընթացքում, (նա քսանութինգ տարեկան հասակից էր սկսել իր վերացական ուսումնասիրութիւնները), և չնայած իր հսկայ ուժերին ու անօրինակ աշխատասիրութեան՝ հազիւ կարողացաւ մահուան նախընթաց օրը ²⁾ աւարտել իր մեծ, հոյակապ գործը—համադրական փիլիսոփայութեան սիստեմը:

Այդտեղ, ընթերցող, դուք ականատես եք, թէ ի՞նչպէս է գոյացել տիեզերական վիթխարի շէնքը, ի՞նչ ուժերի և ի՞նչ օրէնքների գործակցութեամբ նախնական պարզ, ամպաձև զանգուածից աստիճանաբար առաջացել է արեգնային համակարգութիւնը, երկրագունդը, շնչաւոր աշխարհը:

Սպենսերի միտքը էապէս ուշադրութեամբ է, իրապաշտական: Նա ոչ Կանտի պէս ուզեց կառուցանել ամբողջ տիեզերքը իր բանականութեան տարերքներով, ոչ էլ Հեկելի պէս միշտ ու-

¹⁾ Տես «Մուրճ» 1904 թ. № 9:

²⁾ Նա մեռաւ անցեալ դեկտեմբերին:

զեց սաւառնել զուտ արտարակցիայի եթերային բարձունքների վրայ... Նա երբէք չարհամարեց կենդանի փաստերը, ինչ աշխարհում էլ որ լինեն նրանք,—կենսաբանութեան, հասարակագիտութեան, բարոյագիտութեան, հոգեբանութեան մէջ:

Սպենսերը եղաւ Էվոլյուցիայի անզուգական թէօրիտիկոսը, նրա փիլիսոփան: Աստիճանական զարգացման օրէնքը, որ Լամարկի ու այլոց ջանքերով շեշտուած էր արդէն կենսաբանութեան մէջ, նա ընդհանրացրեց, կիրարկեց ամբողջ տիեզերքի վրայ: Այդպիսի մի փորձ արել էր Հեգելը, բայց, ինչպէս տեսանք նախորդ տեսութեան մէջ, Հեգել այդ արել էր լոկ արտարակտ մտքի սահմաններում, հաշուի չառնելով կենդանի իրականութիւնը, նիւթի, շարժողութեան իրական գործօնները:

Էվոլյուցիայի սկզբունքի վրայ Սպենսեր հիմնեց մի նոր կոսմոլոգիա, տիեզերագիտութիւն: Նոր ու բնական մի «արաչափորժութիւն» ուր յաւիտենապէս գործակցում են նիւթը և շարժումը, ուր տեղ չունեն՝ ոչ իդէալիստական սպեկուլացիաները, ոչ թէօլոգիական, աստուածաբանական բանդադուշանքները:

Նիւթ և շարժում... Նրանք բղխում են մի ուրիշ էլեմենտից, մի աւելի բարձր իրականութիւնից, որը հանդիսանում է բոլոր սկզբունքների Սկզբունքը:

Ումն է այդ գերագոյն իրականութիւնը: Նա մնայուն է, անկորնչելի. նրա քանակութիւնը անփոփոխելի է, յաւիտենական: Նա չէ նմանում այն կոնկրետ ուժին—մշտափոփոխ և անցողական—որ մենք զգում ենք մեր մկանների մէջ. նա բոլոր ոյժերի և գոյութիւնների, բոլոր նիւթերի և շարժումների վերջին արտարակցիան է, վերջին ընդհանրացնող եզրակացութիւնը: Ուրիշ խօսքով՝ նա նոյն ամբողջը, բացարձակ ուժն է, որի մասին մենք աղօտ գաղափար ունենք և որը միանգամայն անհրաժեշտ լրացուցիչ է (Corrélat) բոլոր երեւելի, շօշափելի ոյժերի:

Ոյժը մնայուն է տիեզերքի մէջ.—Սպենսեր դնում է այդ՝ իբրեւ բանականութեան անպայման պահանջ, իբրեւ պոստուլատ: Այդ պոստուլատը հիմքն է բոլոր փորձերի, ուսումնասիրութիւնների և իբրեւ այդպիսին՝ նա դուրս է փորձի, քննութեան սահմաններից, նա փիլիսոփայական մտածողութեան չովկէտն է դառնում: Նա ինքը Բացարձակն է, Աբսոլյուն:

Սա «մետաֆիզիկա» է, անշուշտ: Բայց մետաֆիզիկա է և մատերիալիզմը, որը ընունում է «տիեզերական սուբստանցի» օրէնքը, ամեն բան ընդգրկող այդ առեղծուածը:

«Բացարձակը գոյութիւն չունի, ամեն բան յարաբերա-

կան է, այսպէս էր յայտարարում Սպենսերից առաջ՝ անգլիացի փիլիսոփա Համիլտոնը։ Բացարձակի՝ գաղափարը բացասական մի տարր է—աւելացնում էր նա—մենք չենք կարող կազմել նրա մասին որոշ մտապատկեր, առանց մեզ հակասելու։

«Բացարձակ (աբսոլիւ) ոչինչ չկայ, ամեն բան յարաբերական է մեր աշխարհի մէջ»,—այսպէս է վկայում և սովորական մարդկային դատողութիւնը։

Բայց դա սխալ է։ Յարաբերականութեան գաղափարը ինքնին արդէն մտածել է տալիս իր հակոտնեայի՝ Բացարձակի գաղափարի մասին։ Նրանք երկուսն էլ գոյութիւն ունին, որպէս փոխադարձ լրացուցիչներ։ Մէկը առանց միւսի անըմբռնելի է։ Կարծիք էք երեակայել լոյսը առանց խաւարի, ձգողութիւնը առանց վանողութեան, բարութիւնը առանց չարութեան։

Դրանք յաւիտեական «հակոտնեաներն» են, անտիպոզները։ Եւ երբ մենք առօրեայ կեանքում այնքան յաճախ խօսում ենք բացարձակ հաւատի, բացարձակ արդարութեան, մաքրութեան մասին, մենք շատ լաւ զգում ենք, թէ ինչ ենք ուզում ասել դրանով։ Ամեն բան, անշուշտ, յարաբերական է, բայց «աբսոլիւ»-ի, բացարձակի գաղափարը ևս անջնջելի կերպով մնում է մեր գիտակցութեան խորքերում, որպէս մի իղէ-ալ, որին միշտ ձգտում է «յարաբերականը», առանց երբէք հասնելու։ Նա բացասական ու հակասական չէ, ինչպէս պընդում էր Համիլտոն, այլ նա մի դրական գաղափար է, թէև նրա մասին չունենք որոշ ու յստակ մտապատկեր։

Այդպէս է մտածում Սպենսերը։ Բացարձակը, ուրեմն, ներկայ դէպքում, հանդիսանում է Ոյժի մնայունութեան կամ յարատւութեան օրէնքը (la persistance de la Force)։

Սպենսերի համար նա վերջին, ընդգրկող ճշմարտութիւնն է, որից դէդուկտիվ կերպով բխում են բոլոր միւս ճշմարտութիւնները։

Նրանցից հետևում է նախ, որ 1) Այլևայլ ուժերի փոխադարձ յարաբերութիւնը մշտնջենական է, որ ուրիշ խօսքով, բնութեան երևոյթների մէջ կայ անհրաժեշտ, օրինական շրջափակցութիւն, որ նման պատճառները ամենուրեք ծնում են նման հետևանքներ։

2) Մի ոյժ կարող է փոխարկուել մի այլ ոյժի, առանց իր քանակութիւնից կորցնելու։ Տաքութիւնը, որոշ քանակութիւն ծախսելով, արտադրում է մի ոյժ, որ շարժման մէջ է դնում լոկոմոտիվը, և այդ դէպքում ծախսուած ոյժը հաւասարւում է արտադրուած ոյժին։

Միևնոյն ոյժը երկան է գալիս այդպիսով տարբեր ձևերի տակ.—մի տեղ նա դառնում է լոյս, մի այլ տեղ՝ տաքութիւն, մի ուրիշ տեղ՝ ելեկտրականութիւն կայլն: Եւ այդ յաւիտեանական մատամորֆոզի ընթացքում ոյժի քանակութիւնը չի պակասում է, չի աւելանում: Այդ նշանաւոր իրողութիւնը, որ Սպենսեր առաջ է բերում *a priori*,—ապացուցուած է հռչակաւոր ֆիզիկոսների, Ռոբերտ Մայէրի, Ժուլի, Հելմհոլցի և ուրիշների կողմից:

3) Շարժումը առաջ է գնում այն ուղղութեամբ, ուր դիմադրութիւնը ամենաթոյլն է: Այդպէս օրինակ, գետը հոսում է, ուր ամենից քիչ խոչընդոտներ կան, երկրաշարժը աւերածներ է անում սովորաբար միևնոյն տեղերում, հրաբխային գործունէութիւնը արտայայտւում է որոշ գծերով և ժայթքումները կատարւում են միևնոյն ճեղքուածքներով կայլն կայլն: Հասարակական շարժումները ևս հնազանդւում են միևնոյն օրէնքին:

4) Շարժումը ըրիթմային է (*rythmique*, չափաբերական): Ըրիթմը առաջ է գալիս ամեն տեղ, ուր շարժումը հանդիպում է դիմադրութեան, ուր կայ ընդհարում երկու անհասարար ոյժերի միջև:

Ամեն ինչ բնութեան ու հասարակութեան մէջ ընթանում է ըրիթմով, ծփանքներով.—ալիքները, որ մերթ իջնում են, մերթ բարձրանում՝ աստղերը, որ մերթ մարում են, մերթ փալիւում երկնակամարի վրայ, մոլորակները, որ կազմալուծւում են և կազմակերպւում մշտնջենապէս. շնչաւոր աշխարհը, որ նորոգւում է պարբերաբար, կենդանիների այլևայլ տեսակները, որ անյիշատակ ժամանակներից իվեր ծնունդ են առել երկրագնդի վրայ, աճել, զարգացել են և ապա անհետացել, վերջապէս, մարդկային աշխատանքը, հասարակութիւնների ու անհատների հոգեկան կեանքը իր պարբերական ելեւջներով ուրախութիւններով ու կսկիծներով, ոգևորութիւններով ու վհատութիւններով—ամեն տեղ երևան է գալիս անխուսափելի ճակատագրական ըրիթմը, որ յատկանիշն է ամեն շարժողութեան և անհրաժեշտ լրացուցիչը Ոյժի մնայունութեան մեծ օրէնքի:

Կայ մի հիմնական, տիեզերական ըրիթմ, որին վերածւում են վերջնական քննութեան մէջ բոլոր միտները. նա արտայայտւում է երկու բառերով՝ զարգացում և քայքայում*) Էվոլուցիա և դիսսոլուցիա:

*) Evolution & dissolution—զարգացում և քայքայում կամ կազմակերպում և կազմալուծում: Հայ լեզուի մէջ չենք գտնում բառեր, որոնք այդ երկու գաղափարների ճշգրիտ թարգմանը լինէին:

Բացարձակ անշարժութիւն երբեք չկայ—նիւթը և շարժումը մշտնջենապէս բաժանուում, բաշխուում են տիեզերքի մէջ: Ամեն ինչ անկայուն է, ճշուրը առարկաները աճում են կամ փչանում, նիւթ են ամբարում կամ նիւթ են սպասում:

Էվոլյուցիայի պրոցէսի ընթացքում նիւթը խտանում է և ամբողջանում (intégration) կամ ուրիշ խօսքով՝ նրա մասնիկների փոխադարձ կապը ամրապնդւում է, մինչդեռ շարժումը՝ ցրւում է, վատնւում:

Դիսսոլյուցիայի պրոցէսի ընթացքում ընդհակառակը՝ նիւթը նօսւանում է, նրա մասնիկների կապը թուլանում (désintégration), մինչդեռ շարժումը ամփոփւում է և կենտրոնանում:

Էվոլյուցիայի պրոցէս է կատարւում, երբ երկրադունդը իր սկզբնական հրահեղուկ վիճակից աստիճանաբար զարգանում է դէպի ներկայ դրութիւնը.—նրա կեղևը միշտ աւելի և աւելի ամրապնդւում է (նիւթի խտացում, (intégration), հետզհետէ պաղելով, այսինքն, կորցնելով ներքին պոտենցիալ շարժողութիւնը:

Էւօլյուցիայի պրոցէսի ընթացքում բացի վերը յիշած երևոյթներից՝ նկատելի են և հետեւեալները.

Նիւթը միապաղաղ, հոմոթէն վիճակից (homogénéité) սովորաբար անցնում է դէպի այլատարր հետերոթէն դրութիւն (hétérogénéité): Այն ժամանակ, երբ զանգուածները ամփոփւում են, ձուլւում ի մի ամբողջութիւն, նրանց մէջ կատարւում է զանազանատրումը՝ դիֆֆերենցիացիա (différentiation): Ներդաշնակ ամբողջութեան մէջ մասնիկները միշտ աւելի և աւելի զանազանաւորւում են, իւրաքանչիւր մասնիկ ստանում է իր որոշ ձևը, իր որոշ տեղը: Այդ պատճառով առւում է նոյնպէս, որ էվոլյուցիայի ընթացքում առարկաները քառսային, անորոշ դրութիւնից անցնում են դէպի յստակ ու որոշ դրութիւն:

Ամփոփելով՝ մենք ստանում ենք հետեւալ ֆորմուլը.

Էվոլյուցիան՝ նիւթի խտացման (եւ շարժման վատնումի) գործողութիւնն է, որի ընթացքում նիւթը անկապ, անորոշ, պարզ, հոմոթէն դրութիւնից անցնում է աստիճանաբար դէպի յարակից, որոշ, հետերոթէն եւ բարդ դրութիւնը:

Այդ ֆորմուլով է առաջ ընթանում տիեզերական համայն զարգացումն ու առաջադիմութիւնը: Այդ օրէնքին են հնազանդւում անօրգանական և օրգանաւոր աշխարհները, հասարակութիւններն ու անհատները իրանց անդադրում ձեւափոխութեան մէջ: Վերցրէք նախնական պրոտոպլազմը, վերցրէք անասնական կամ մարդկային սաղմը: Ո՛րքան պարզ է նա իր սկզբնա-

ւորութեան մէջ.—գրեթէ բոլորովին միատարր, հոմոթէն: Բայց ահա աստիճանական, իրարու յաջորդող ձևափոխումներով՝ նա կամաց-կամաց դառնում է օրգանների ու հիւսուածքների մի բարդ զանգուած, մի հետերոթէն ամբողջութիւն, ուր սահմանուած է այնքան խելացի աշխատանքի բաժանում, ուր ամեն մի բջիջ ունի իր որոշ տեղն ու պաշտօնը—մի ամբողջութիւն, որ մենք անուանում ենք անասուն կամ ասուն:

Այդպէս է ամեն մի օրգանիզմի պատմութիւնը տիեզերքում: Ինքը տիեզերքը, Կանտ-Լապլասեան հոշակաւոր թէօրիայի համեմատ՝ ներկայացնում էր սկզբում պարզ, ամպաձև, հոմոթէն մի զանգուած, ուր տակաւին չկար այլազանութեան հետք, ուր միայն գործում էին երկու ճակատագրական, հակամարտ ուժերը՝ ձգողութիւնն ու վանողութիւնը՝ (Attraction, Répulsion). հարիւրաւոր և հազարաւոր դարերի ընթացքում այդ զանգուածը աստիճանաբար զանազանաւորուեց, ենթարկուեց դիֆֆէրենցիացիայի և ծնունդ տուեց իր արգանդից անհամար համաստեղութիւններին՝ երկրագնդին ու արեգակներին, աստղերին ու մոլորակներին, որոնցից իւրաքանչիւրը մայր զանգուածից բաժանուելու միջոցին նոյնպէս գրեթէ հոմոթէն, անորոշ մի զանգուած էր և միայն ժամանակի բովում, անընդհատ շարժողութեան, պտոյտների շնորհիւ, ընդունեց այն որոշ, խտացած կերպարանքը, որ դիտելի է ներկայում:

Բուսական և կենդանի աշխարհները՝ զարկինական թէօրիայի համեմատ՝ նոյնպէս զանազանաւորուել են աստիճանաբար, արտագրել են հետզհետէ բոյսերի ու կենդանիների անթիւ ու այլազան տեսակներ: Դարձեալ էվոլյուցիա՝ հոմոթէնից դէպի հետերոթէնը:

Քաղաքակրթութիւնը իր առաջադիմութեան պրոցէսում, սկսած բարբարոսութեան ամենահին ժամանակներից՝ դարձել է միշտ աւելի և աւելի այլատարր, հետերոթէն, շնորհիւ այն հանգամանքի՝ որ աշխատանքը հետզհետէ բաժանուել է ցեղերի, ազգերի, դասակարգերի, անհատների մէջ:

Եւ այսպէս բոլոր աշխարհներում—գիտութեան, փիլիսոփայութեան, կրօնի, լեզուի, գրականութեան, արուեստի, բանաստեղծութեան մէջ կային—ամեն տեղ էվոլյուցիան միևնոյն եղանակով է կատարում իր ըրիթմը, ամեն բան՝ շնչաւոր ու անշունչ, տիեզերքի մէջ զարգանում, ձևափոխւում, առաջադիմում է, անցնելով միշտ պարզ դրութիւնից դէպի բարդը, հոմոթէնից դէպի հետերոթէնը, անորոշից դէպի որոշը:

Ջարգացման անիւր առաջ է մղում միշտ դէպի աւելի և աւելի բարձր ձևեր, դէպի այլազանութիւն ու կատարելութիւն... Եւ

սակայն—աւանդ—ուժերի յարատե հաւասարակշռութիւն երբեք չենք դնում. արտաքին ազդակները անդուլ շարունակում են իրանց համայնաւեր ազդեցութիւնները և վերջիվերջոյ կազմալուծում են ամենակատարեալ, ամենահոյակապ օրգանիզմն անգամ—լինի դա մի աստղ կամ մի արեգակ, մի կենդանի մարմին, մի քաղաքական, հասարակական կազմակերպութիւն...

Այդ էլ միւս օրէնքն է, հակամարտ օրէնքը՝ նոյնպէս երկաթէ, տիեզերական—դիսսոլիւցիայի, քայքայման օրէնքը...

Միք. Յովհաննիսեան

(Կը շարունակուի)

ՌԻՄՈՆԻՐՏԻ ՀՆՏԵՐԻ ԱՆՏԵՆԼԻՑ ԵՒ ՆԵՐՎԱՆՏԻՑ ¹⁾

Բրմահայերի անցեալից միայն հետեւեալ տեղեկութիւններն եմ կարողացել ձեռք բերել. սրանց մի մասը (J. Grawford) Զ. Կրաֆլըրդ ²⁾ անունով մի անգլիացի պատգամաւորի օրագրութիւնից եմ քաղել, իսկ միւս մասը ներկայումս ծերերից եմ լսել:

Յիշեալ պատգամաւորի օրագրութեան մէջ, ի միջի այլոց յիշուած են հետեւեալները: Պ. Մարգիս Մանուկ անունով մի հայ հաւատարիմ և մեծ ծառայութիւն էր արել իրանց՝ պատգամաւորութեան առթիւ Գրում է, որ սա չորս հարիւր հազար ռուբլիից աւելի պահանջ ունէր Բրմայ կառավարութիւնից. մերձ 22, 000 ռուբլիի արժողութեամբ ընծաներ և նուէրներ է բաժանել Թազաւորին և նրա պաշտօնեաներին. բայց էլի չի վստահանում եղել իր պահանջի համար հարցնել: Յիշում է նաև թէ մի հայի տուն էին մտել կարմիր յակլինթ (եղուլթ) տեսնելու. պատմում է թէ մանր տեսակներից քանի հատ գնեցին. իսկ երբ մեծ տեսակների համար էին հարցրել, նոյն հալը հնդիկ

¹⁾ 1904 թ. «Մուրճ»-ում № 9-տպուած էր «Հայերի Բրմաստան դադթիւր»:

²⁾ J. Grawford անունով յիշեալ պատգամաւորը 1826 թուին Անլզ. կառավարութիւնից ուղարկուել է Բրմայ Թազաւորի հետ դաշինք կապելու Այլա մայրաքաղաքում (Բրմաստանի): Յիշեալ պատգամաւորը իր պաշտօնը կատարում է և օրագրութեան ձեռք պատմում է Բրմաստանում տեսածները: